

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि संख्या १६९

आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९

(नेपालले अनुमोदन गरेको मिति १४ सेप्टेम्बर, २००७)

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासम्मेलनले,

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको संचालक निकायबाट जेनेभामा बोलाइएको र ७ जुन १९८९ मा यसले आफ्नो ७६ औं अधिवेशन सम्पन्न गरेको,

आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि तथा सिफारिश, १९५७ मा समाविष्ट अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूलाई उल्लेख गर्दै,

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र भेदभाव निवारण सम्बन्धी थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय लिखतका व्यवस्थाहरूलाई स्मरण गर्दै,

सन् १९५७ देखि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको क्षेत्रमा भएका विकासहरू तथा विश्वका सबै क्षेत्रहरूमा आदिवासी तथा जनजातिका अवस्थाका सम्बन्धमा भएका विकासहरूले यस विषयमा पहिलेका मापदण्डहरूको समिकरणमूलक अभिमूखिकरण हटाउने उद्देश्यले नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू स्वीकार गर्न उपयुक्त भएको कुरालाई विचार गर्दै,

आफ्नो बसोबास रहेका राज्यहरूको संरचनाभित्र आफ्ना संस्थाहरू, जीवन पद्धति तथा आर्थिक विकास माथि नियन्त्रण गर्न पाउने, आफ्ना पहिचान, भाषा र धर्महरू कायम राख्ने र विकास गर्ने यी जातिहरूको आकांक्षालाई मान्यता दिंदै,

विश्वका कैयन भागहरूमा यी जातिहरू आफ्नो बसोबास रहेको राज्यभित्र अन्य जनताहरू सरह आफ्ना मौलिक मानव अधिकारहरू उपभोग गर्न असमर्थ रहेका र उनीहरूका कानून, मूल्य, परम्परा र दृष्टिकोणहरू प्रायः हराउँदै गएको कुरालाई उल्लेख गर्दै,

साँस्कृतिक विविधतामा तथा मानव जातिको सामाजिक तथा पर्यावरणीय सामन्जस्यतामा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समझदारीमा आदिवासी तथा जनजातिले पुऱ्याएको विशिष्ट योगदानतर्फ ध्यानाकर्षण गर्दै,

संयुक्त राष्ट्र संघ, संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य तथा कृषि संगठन, संयुक्त राष्ट्र संघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा साँस्कृतिक संगठन र विश्व स्वास्थ्य संगठन एवं अन्तर अमेरिकी इण्डियन इन्स्टिच्यूटबाट उपयुक्त तह र सम्बन्धित क्षेत्रमा प्राप्त भएको सहयोगमा देहायका व्यवस्थाहरू तर्जुमा गरिएको र यी व्यवस्थाहरूको प्रयोग प्रवर्द्धन र सुनिश्चित गर्न यस्तो सहयोग जारी राख्न प्रस्ताव गरिएको कुरालाई उल्लेख गर्दै,

यस अधिवेशनको चौथो कार्यसूचीको रूपमा रहेको आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९५७ (संख्या १०७) को आंशिक संशोधन सम्बन्धी केही प्रस्तावहरू ग्रहण गर्ने निर्णय गर्दै, तथा यी प्रस्तावहरूले आदिवासी तथा जनजाती

सम्बन्धी महासन्धि, १९५७ लाई संशोधन गरी एउटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको रूप लिने कुराको निर्णय गर्दै,

आज एक हजार नौ सय उनानब्बे सालको जुन महिनाको सत्ताइसौँ तारिखका दिन आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ भनिने देहायको महासन्धिलाई पारित गरेको छ ।

भाग १

सामान्य नीति

धारा १

१. यो महासन्धि देहायका जनजाति तथा जनताहरूको हकमा लागू हुनेछ,
- (क) सामाजिक, साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाहरूले राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहहरूबाट फरक रहेका जसको अवस्था आफ्नै परम्परा वा प्रथा वा विशेष कानून वा नियमहरूको कारणबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा नियमित हुने हैसियत भएका स्वतन्त्र मुलुकका जनजातिहरू,
- (ख) विजय गरिएका वा औपनिवेशिकरणका वर्तमान राज्य सिमानाको स्थापना हुँदाका बखत कुनै मुलुक वा सो मुलुक रहेको कुनै भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गरेका बासिन्दाहरूको वंश भएको कारणले आदिवासी मानिने र आफ्नो कानुनी हैसियत जस्तोसुकै भए तापनि आफ्नो केही वा सबै सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक संस्थाहरू कायम राख्ने स्वतन्त्र मुलुकका जनताहरू ।

२. आदिवासी वा जनजातिको रूपमा स्वपहिचान यस महासन्धिको व्यवस्थाहरू लागू हुने समूहहरूको निर्धारण गर्नका लागि एउटा मौलिक मापदण्ड मानिनेछ ।
३. यस महासन्धिमा प्रयुक्त जनता शब्दलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत सो शब्दले जनाउन सक्ने अधिकारहरूका सम्बन्धमा कुनै पनि प्रभाव पार्ने गरी व्याख्या गरिने छैन ।

धारा २

१. सम्बन्धित जनताको सहभागितामा त्यस्ता जनताको अधिकार संरक्षण गर्न र निजहरूको अखण्डताको सम्मानलाई प्रत्याभूति गर्न समन्वित र प्रणालीबद्ध कार्यको विकास गर्ने जिम्मेवारी सरकारहरूको हुनेछ ।
२. यस्तो कार्यमा देहायका उपायहरू समेत समावेश हुनेछन्:
 - (क) राष्ट्रिय कानून तथा नियमहरूले मुलुकको जनसंख्याका अन्य सदस्यहरूलाई प्रदान गरेको अधिकार तथा अवसरहरूबाट यी जनताका सदस्यहरूले समान रूपमा फाइदा लिएको सुनिश्चित गर्ने,
 - (ख) यी जनताको सामाजिक तथा साँस्कृतिक पहिचान, परम्परा तथा प्रथा र संस्थाहरूप्रतिको सम्मान राख्दै निजहरूका सामाजिक, आर्थिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयनको प्रवर्द्धन गर्ने,
 - (ग) यी जनताहरूको आकांक्षा तथा जीवन पद्धतिसँग अनुकूल हुने गरी आदिवासी तथा राष्ट्रिय समुदायका अन्य सदस्यहरू बीच मौजुदा

सामाजिक, आर्थिक खाडलहरू उन्मूलन गर्न सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूलाई सहयोग गर्ने ।

धारा ३

१. आदिवासी तथा जनजातिहरूले मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताका सबै उपायहरू निर्वाध रूपमा वा कुनै भेदभाव विना उपभोग गर्नेछन् । यस महासन्धिको व्यवस्थाहरू यी जनताका पुरुष तथा महिला सदस्यहरूका हकमा विना कुनै भेदभाव लागू हुनेछन् ।
२. यस महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरू लगायत सम्बन्धित जनताका मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घन गर्न कुनै किसिमको बल वा शक्ति प्रयोग गरिने छैन ।

धारा ४

१. सम्बन्धित जनताका संस्थाहरू, सम्पत्ति, श्रम, संस्कृति र वातावरण तथा व्यक्तिहरूको सुरक्षाको लागि उपयुक्ततानुसार विशेष उपायहरू पारित गरिनेछन् ।
२. यस्ता विशेष उपायहरू सम्बन्धित जनताका स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त भएका इच्छाहरू विपरित हुने छैनन् ।
३. यस्ता विशेष उपायहरूले नागरिकका साधारण अधिकारहरूको भेदभावरहित उपभोगमा कुनै पनि किसिमले प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् ।

धारा ५

यस महासन्धिका व्यवस्थाहरू लागू गर्दा,

- (क) यस्ता जनताका सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक तथा अध्यात्मिक मूल्य तथा प्रचलनहरूलाई मान्यता दिई संरक्षण गरिने छ, र निजहरूले समूहगत तथा व्यक्तिगत रूपमा झेलनु परेका समस्याहरूको प्रकृतिलाई समूचित ध्यान दिइनेछ ।
- (ख) यस्ता जनताका मूल्य, अभ्यास तथा संस्थाहरूको अखण्डतालाई सम्मान गरिनेछ ।
- (ग) प्रभावित जनताको सहभागिता र सहयोगमा यस्ता जनताले जीवन तथा कामका नयाँ अवस्थाहरूको सम्बन्धमा अनुभव गरेका कठिनाईहरू न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्य भएका नीतिहरू ग्रहण गरिनेछ ।

धारा ६

१. यस महासन्धिका प्रावधानहरू लागू गर्दा, सरकारले देहाय बमोजिम गर्नेछन्

- (क) यी जनतालाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्न सक्ने कानुनी वा प्रशासनिक कामहरूका सम्बन्धमा विचार गर्दा उपयुक्त कार्यविधिहरू र खासगरी निजहरूका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू मार्फत सम्बन्धित जनतासँग परामर्श गर्ने,

- (ख) निजहरूसँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमहरूको लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक र अन्य निकायहरूमा निर्णय गर्ने सम्पूर्ण तहहरूमा जनसंख्याका अन्य तहहरू जुन हदसम्म सहभागी भएका छन् कम्तिमा सोही हदमा यी जनताहरू स्वतन्त्र ढंगले सहभागी हुनसक्ने माध्यम स्थापित गर्ने,
- (ग) यी जनताका आफ्नै संस्था तथा पहलहरूको पूर्ण विकासका लागि माध्यम खडा गर्ने तथा उपयुक्त भएको अवस्थामा यस प्रयोजनका लागि आवश्यक स्रोतहरू उपलब्ध गराउने,
२. यस महासन्धिको कार्यान्वयन गर्दा गरिने परामर्श असल नियतले र परिस्थिति अनुकूल हुने गरी प्रस्तावित उपायहरूका सम्बन्धमा सहमति वा सम्झौता हासिल गर्ने उद्देश्यले गरिनेछ ।

धारा ७

१. सम्बन्धित जनताहरूलाई आफ्नो जीवन, आस्था, संस्था तथा आध्यात्मिक कल्याण तथा निजहरूले ओगटेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेको भूमिमा प्रभाव पार्ने विकासको प्रक्रियाका लागि आफ्नो प्राथमिकता निर्धारण गर्ने तथा सम्भव भएको हदसम्म आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकास उपर नियन्त्रण कायम राख्ने अधिकार हुनेछ । यसका अतिरिक्त, निजहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्न सक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका

आयोजना र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा निजहरू सहभागी हुनेछन् ।

२. प्रभावित जनताको सहभागिता र सहयोगमा निजहरूको जीवन र कार्य अवस्था तथा स्वास्थ्य र शिक्षाको तहमा सुधार ल्याउने विषय, निजहरू बसोबास गर्ने क्षेत्रहरूको समग्र आर्थिक विकास गर्ने योजनाहरूमा प्राथमिकता प्राप्त विषय हुनेछ । यस्ता क्षेत्रहरूको विकासका लागि तय गरिने विशेष आयोजनाहरू समेत यस्तो सुधार प्रवर्द्धन गर्ने किसिमले तय गरिनेछ ।
३. सरकारहरूले उपयुक्त भएको अवस्थामा सम्बन्धित जनताको सहयोगमा योजनाबद्ध विकासका कामकारवाहीहरूबाट निजमा पर्ने सामाजिक, आध्यात्मिक, साँस्कृतिक र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न अध्ययनहरू संचालन गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् । त्यस्ता अध्ययनका निष्कर्षहरूलाई कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि मुख्य आधारको रूपमा लिइनेछ ।
४. सरकारहरूले, सम्बन्धित जनताहरूको सहयोगमा, निजहरू बसोबास गर्ने भू-क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण र बचावट गर्ने उपायहरू अपनाउने छन् ।

धारा ८

१. सम्बन्धित जनताहरूको हकमा राष्ट्रिय कानून र नियमहरू लागू गर्दा निजहरूको परम्परा वा परम्परागत कानूनहरूलाई समुचित ध्यान दिइनेछ ।

२. राष्ट्रिय कानून प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानव अधिकारबाट परिभाषित भएका मौलिक अधिकारसँग नबाझिएको अवस्थामा यी जनताहरूलाई आफ्नो परम्परा तथा संस्थाहरू कायम राख्ने अधिकार हुनेछ । यो सिद्धान्त लागू गर्दा उत्पन्न हुन सक्ने विवाद समाधान गर्न, आवश्यक भएको अवस्थामा कार्यविधिहरू स्थापित गरिनेछन् ।
३. यस धाराका प्रकरण १ र २ कार्यान्वयन भएको कारणले यी जनताका सदस्यहरूलाई सम्पूर्ण नागरिकहरूलाई प्रदान गरिएका अधिकारहरूको प्रयोग गर्न तथा तदअनुरूपका कर्तव्यहरू पालना गर्नबाट रोक लगाइने छैन ।

धारा ९

१. राष्ट्रिय कानून प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यताप्राप्त मानव अधिकारसँग अनुकूल भएको हदसम्म सम्बन्धित जनताहरूबाट आफ्ना सदस्यहरूले गरेको कसुरलाई नियमित गर्ने सम्बन्धमा परम्परागत रूपमा अभ्यास हुँदै आएका विधिहरूको सम्मान गरिनेछ ।
२. दण्ड सजायका व्यवस्था सम्बन्धी यी जनताका परम्पराहरूलाई त्यस्ता मुद्दाहरू हेर्ने अधिकारी तथा अदालतहरूले ध्यान दिनेछन् ।

धारा १०

१. यी जनताका सदस्यहरू उपर सामान्य कानुनले व्यवस्था गरेको दण्ड सजाय लागू गर्दा निजहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विशिष्टताहरूलाई ध्यान दिइनेछ ।
२. कारागारमा बन्द गर्ने बाहेकका दण्ड सजायका विधिहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

धारा ११

कानुनले सम्पूर्ण नागरिकहरूको हकमा लागू हुने गरी तोकेको अवस्थामा बाहेक, पारिश्रमिक भुक्तानी गरी वा नगरी सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूबाट अनिवार्य रूपमा कुनै पनि किसिमले वैयक्तिक सेवा लिने कार्यलाई कानुनद्वारा निषेधित र दण्डनीय मानिनेछ ।

धारा १२

सम्बन्धित जनताको अधिकारहरूको दुरुपयोग भएको विरुद्धमा यस्ता अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि निजहरूले व्यक्तिगत रूपमा वा आफ्ना प्रतिनिधिमूलक निकायहरू मार्फत कानुनी कारवाही चलाउन सक्ने गरी निजको अधिकार सुरक्षित गरिनेछ । यी जनताका सदस्यहरूले आवश्यक भएको अवस्थामा अनुवादको माध्यमबाट वा अन्य प्रभावकारी माध्यमबाट निजहरूले

कानुनी कारवाही बुझ्न सकेको र निजहरूलाई बुझ्न सकिएको कुरा सुनिश्चित गर्ने उपायहरू अपनाइनेछन् ।

भाग २

भूमि

धारा १३

१. महासन्धिको यस भागका व्यवस्थाहरू लागू गर्दा सरकारले सम्बन्धित जनताका संस्कृति र आध्यात्मिक मूल्यहरूको लागि अवस्थानुसार निजहरूले ओगटेका वा अन्य कुनै पनि किसिमले प्रयोग गरेका भूमि वा भू-क्षेत्रसँग वा दुवैसँग निजहरूको सम्बन्धको र खासगरी यस सम्बन्धको सामूहिक पक्षको विशेष महत्वलाई सम्मान गर्नेछन् ।
२. धारा १५ र १६ मा प्रयुक्त भूमि भनिने शब्दले सम्बन्धित जनताले ओगटेका वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेका क्षेत्रहरूको समग्र पर्यायवरणलाई समेट्ने भू-क्षेत्रको अवधारणा समेतलाई जनाउँछ ।

धारा १४

१. सम्बन्धित जनताले परम्परागत रूपमा ओगट्दै आएको भूमिमा निहित निजहरूको स्वामित्व र भोगाधिकारलाई मान्यता दिइनेछ । यसका अतिरिक्त, सम्बन्धित जनताहरूले एकलौटी रूपमा नओगटेका तर जिविकोपार्जन र परम्परागत गतिविधिको लागि परम्परागत रूपमा पहुँच प्राप्त गरेका भूमि प्रयोग गर्ने निजहरूको अधिकारको रक्षा गर्नको लागि

उपयुक्त अवस्थाहरूमा उपायहरू अपनाइनेछन् । यस सम्बन्धमा फिरन्ते जनता र घुमन्ते किसानहरूको अवस्था उपर विशेष ध्यान दिइनेछ ।

२. सरकारहरूले सम्बन्धित जनताहरूले परम्परागत रूपमा ओगटेको भूमि पहिचान गर्न तथा निजहरूको स्वामित्व र भोगाधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति दिन आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन् ।
३. सम्बन्धित जनताहरूले गरेका भूमि सम्बन्धी दावीहरू समाधान गर्न राष्ट्रिय कानुन प्रणालीमा पर्याप्त कार्यविधिहरूको व्यवस्था गरिनेछ ।

धारा १५

१. सम्बन्धित जनताका भूमि सम्बन्धी प्राकृतिक स्रोतहरूको अधिकारलाई विशेष रूपमा सुरक्षित गरिनेछ । यस्ता अधिकारहरूमा यस्ता स्रोतहरूको उपयोग, व्यवस्थापन र संरक्षणमा सहभागी हुने यी जनताको अधिकार समेत समावेश छ ।
२. खनिज पदार्थ वा अन्य भूमिगत स्रोतहरूको स्वामित्व वा भूमि सम्बन्धी अन्य स्रोतहरूको अधिकार राज्यमा निहित रहने अवस्थामा राज्यले यस्ता जनताका भूमि सम्बन्धी यस्ता स्रोतहरूको अन्वेषण वा उपयोगका लागि कुनै पनि कार्यक्रम संचालन गर्दा वा संचालन गर्ने अनुमति दिनु पूर्व निजहरूको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने वा नपर्ने वा पर्ने भए कुन हदसम्म प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने हो सो कुरा निर्धारण गर्ने उद्देश्यले यी जनताहरूसँग परामर्श गर्ने कार्यविधिहरू स्थापित गर्ने वा कायम राख्नेछ ।

सम्बन्धित जनताहरू सम्भव भएसम्म यस्ता कामकारवाहीबाट हुने लाभमा सहभागी हुनेछन् र यस्ता कामकारवाहीको कारणबाट आफूलाई कुनै हानी, नोक्सानी हुन गएमा निजहरूले सो बापत मुनासिब क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नेछन् ।

धारा १६

१. यस धाराका देहायका प्रकरणको अधिनमा रही, सम्बन्धित जनताहरूले ओगटेको भूमिबाट निजहरूलाई हटाइने छैन ।
२. अपवादजनक उपायका रूपमा यस्ता जनताहरूको ठाउँसारी आवश्यक देखिएको अवस्थामा निजहरूको स्वतन्त्र र सुसूचित सहमति लिएर मात्र यस्तो ठाउँसारी गरिनेछ । निजहरूको सहमति प्राप्त गर्न नसकिने भएमा सम्बन्धित जनताको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको लागि मौका दिनुपर्ने व्यवस्था तथा उपयुक्त भएमा सार्वजनिक जाँचबुझ गर्ने समेत व्यवस्था गर्ने राष्ट्रिय कानून र नियमहरूबाट स्थापित उपयुक्त कार्यविधिहरू अवलम्बन गरेर मात्रै त्यस्तो ठाउँसारी गरिने छ ।
३. जहाँजहिले सम्भव हुन्छ, यी जनताहरूलाई ठाउँसारी गर्नुपर्ने कारणहरू समाप्त हुने बित्तिकै निजहरूको परम्परागत भूमिमा फर्कन पाउने अधिकार हुनेछ ।
४. त्यसरी फर्कन सम्भव नभएको अवस्थामा सम्झौतामा निर्धारण भए बमोजिम वा यस्तो सम्झौता नभएको अवस्थामा उपयुक्त कार्यविधिअनुसार, यी जनताहरूलाई सम्पूर्ण सम्भावित अवस्थाहरूमा निजहरूको वर्तमान

आवश्यकता र भावी विकासको लागि व्यवस्था गर्न उपयुक्त र कम्तीमा निजहरूले पहिले ओगटेको भूमिको गुणस्तर र कानूनी हैसियत सरहको भूमि उपलब्ध गराइनेछ । सम्बन्धित जनताहरूले मौद्रिक वा जिन्सी क्षतिपूर्तिलाई प्राथमिकता दिएकोमा निजहरूलाई उपयुक्त जमानतमा त्यसरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइनेछ ।

५. यसरी ठाउँसारी भएका जनताहरूलाई त्यसबाट हुन गएको कुनै पनि हानी वा नोक्सानी बापत पूर्ण रूपमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइनेछ ।

धारा १७

१. सम्बन्धित जनताहरूले निजहरूका सदस्यहरूलाई भूमि सम्बन्धी अधिकार हस्तान्तरण गर्न स्थापित गरेका कार्यविधिहरूलाई सम्मान गरिनेछ ।
२. आफ्नो समुदाय बाहिर निजहरूको भूमि बिक्री गर्ने वा अन्य तरिकाले हक हस्तान्तरण गर्ने निजहरूको सक्षमताका सम्बन्धमा विचार गर्दा सम्बन्धित जनताहरूसँग परामर्श गरिनेछ ।
३. यी जनताहरूको भूमिको स्वामित्व, भोगचलन वा उपयोग प्राप्त गर्न निजहरूसँग असम्बन्धित व्यक्तिलाई यी जनताहरूको परम्परा वा निजहरूको सदस्यले कानून नबुझेको कारणबाट पाउने फाइदा लिनबाट रोक लगाइनेछ ।

धारा १८

सम्बन्धित जनताहरूको भूमिको अनधिकृत अतिक्रमण वा भोग गरे बापत कानूनद्वारा पर्याप्त दण्ड सजायको व्यवस्था गरिनेछ र यस्ता कसुरहरू रोक्न सरकारहरूले उपायहरू अपनाउनेछन् ।

धारा १९

राष्ट्रिय कृषि कार्यक्रमहरूले देहायका विषयहरूका सम्बन्धमा जनसंख्याको अन्य क्षेत्रहरूलाई प्रदान गरिएको व्यवहार सम्बन्धित जनताहरूलाई प्रदान गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् ।

- (क) आफ्नो सामान्य जीवनयापनको लागि अत्यावश्यक कुराहरूको वा निजहरूको संख्यामा हुने सम्भाव्य वृद्धिको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक क्षेत्र नभएको अवस्थामा यी जनताहरूलाई अधिकतम भूमि हुने व्यवस्था,
- (ख) यी जनताहरूको भोगचलनमा रहेको भूमिको विकास प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक साधनहरूको व्यवस्था ।

भाग ३

भर्ना तथा रोजगारीका अवस्थाहरू

धारा २०

१. राष्ट्रिय कानून र नियमहरूको संरचनाभिन्न रही तथा सम्बन्धित जनताहरूको सहयोगमा, सरकारहरूले सामान्य रूपमा कामदारहरूको हकमा

लागू हुने कानूनहरूबाट निजहरूको संरक्षण प्रभावकारी रूपले नभएको हदसम्म यस्ता जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरूको भर्ना र रोजगारीका अवस्थाहरूसँग सम्बन्धित प्रभावकारी संरक्षण सुनिश्चित गर्न विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् ।

२. सरकारहरूले सम्बन्धित जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरू र अन्य कामदारहरू बीचको कुनै पनि भेदभाव रोक्नको लागि र खासगरी देहायका कुराहरूका सम्बन्धमा सम्भव हरेक कार्यहरू गर्नेछन् ।

(क) दक्ष रोजगारी लगायत रोजगारमा प्रवेश र बढुवा तथा पदोन्नतिका उपायहरू,

(ख) समान मूल्यको कामको लागि समान पारिश्रमिक,

(ग) औषधोपचार र सामाजिक सहायता, पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्य, सम्पूर्ण सामाजिक सुरक्षाका लाभहरू तथा पेशागत रूपमा सम्बन्धित अन्य कुनै पनि लाभ तथा आवास,

(घ) संघ, संस्थाको अधिकार तथा कानुनी ट्रेड युनियन गतिविधिहरू गर्ने सम्पूर्ण स्वतन्त्रता तथा रोजगारदाताहरू वा रोजगारदाता संस्थाहरूसँग सामूहिक सम्झौताहरू गर्ने अधिकार ।

३. अवलम्बन गरिएका उपायहरूमा देहायका कुराहरू सुनिश्चित गर्ने उपायहरू समेत समावेश हुनेछन्,

- (क) सम्बन्धित जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरू, कृषिजन्य तथा अन्य रोजगारीमा संलग्न मौसमी, आकस्मिक र आप्रवासी कामदारहरू लगायत श्रम ठेकेदारहरूले रोजगारीमा लगाएका कामदारहरू समेतले राष्ट्रिय कानून तथा अभ्यासबाट सोही क्षेत्रमा संलग्न अन्य त्यस्तै कामदारहरूलाई प्रदान गरिएको संरक्षण उपभोग गर्ने र निजहरूलाई श्रम कानून अन्तर्गतका निजहरूका अधिकार तथा निजहरूलाई उपलब्ध भएका उपचारका उपायहरूको बारेमा पूर्ण जानकारी गराउने कुरा,
- (ख) यी जनतासँग सम्बन्धित कामदारहरूलाई र खासगरी किटनाशक वा अन्य विषालु पदार्थहरूको संसर्ग हुने अवस्थामा निजहरूको स्वास्थ्यको लागि जोखिमपूर्ण हुने कार्यवातावरणमा काम गर्न नलगाइने कुरा,
- (ग) यी जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरूलाई बधुवा श्रम वा ऋण तिर्न नसकेको कारणले दास हुनुपर्ने अन्य किसिमको काम लगायत बलपूर्वकका भर्ना प्रणालीहरू अन्तर्गत भर्ना नगरिने कुरा,
- (घ) यी जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरूले महिला र पुरुषका लागि रोजगारीमा समान अवसर र समान व्यवहार उपयोग गर्ने र यौनजन्य दुर्व्यवहार विरुद्ध संरक्षण पाउने कुरा ।

४. प्रस्तुत महासन्धिको यस भागका व्यवस्थाहरूको पालना भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित जनताहरूसँग सम्बन्धित कामदारहरूले ज्यालादारी रोजगारी गरेका क्षेत्रहरूमा पर्याप्त श्रम निरीक्षण सेवाहरू स्थापित गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिइनेछ ।

भाग ४

व्यवसायिक तालिम, हस्तकला र ग्रामीण उद्योगहरू

धारा २१

सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूले व्यवसायिक तालिमका उपायहरूको सम्बन्धमा कम्तिमा अन्य नागरिकहरूले पाउने सरह समान अवसरहरू उपभोग गर्नेछन् ।

धारा २२

१. सामान्य प्रयोगका व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरूमा सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूको स्वेच्छिक सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू अपनाइनेछन् ।
२. सामान्य प्रयोगका व्यवसायिक तालिम कार्यक्रमहरूले सम्बन्धित जनताहरूका विशेष आवश्यकताहरूलाई पूरा नगरेको अवस्थामा सरकारहरूले यी जनताहरूको सहभागितामा विशेष तालिम कार्यक्रम र सुविधाहरूको व्यवस्था मिलाउनेछन् ।
३. कुनै पनि विशेष तालिम कार्यक्रम सम्बन्धित जनताहरूको आर्थिक वातावरण, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्था तथा व्यवहारिक आवश्यकतामा आधारित हुनेछ । यस सम्बन्धमा गरिएको कुनै पनि अध्ययन यस्ता

जनताहरूसँगको सहयोगमा गरिनेछ र यस्ता कार्यक्रमको संगठन र संचालनका सम्बन्धमा यस्ता जनताहरूसँग परामर्श गरिनेछ । सम्भव भएको अवस्थामा, यी जनताहरूले त्यस्तो निर्णय गरेमा यस्ता विशेष तालिम कार्यक्रमको संगठन र संचालनको लागि प्रगतिशील रूपमा जिम्मेवारी बहन गर्नेछन् ।

धारा २३

१. हस्तकला, ग्रामीण र समुदायमा आधारित उद्योगहरू तथा सम्बन्धित जनताहरूको निर्वाहमुखी अर्थतन्त्र र शिकार खेल्ने, माछा मार्ने, पासो थाप्ने र जम्मा गर्ने जस्ता परम्परागत क्रियाकलापहरूलाई निजहरूको साँस्कृतिको सम्बद्र्धन तथा आर्थिक आत्मनिर्भरता विकासमा महत्वपूर्ण तत्वहरूको रूपमा मान्यता दिइनेछ । सरकारहरूले उपयुक्त भएको अवस्थामा यस्ता जनताहरूको सहभागितामा त्यस्ता क्रियाकलापहरू सुदृढ गरिएको र प्रवद्र्धन गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् ।
२. सम्बन्धित जनताको अनुरोधमा, सम्भव भएको अवस्थामा त्यस्ता जनताको परम्परागत प्रविधि र साँस्कृतिक विशेषताहरू तथा दिगो र समन्यायिक विकासलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त प्राविधिक र वित्तीय सहायता उपलब्ध गराइनेछ ।

भाग ५

सामाजिक सुरक्षा तथा स्वास्थ्य

धारा २४

सम्बन्धित जनताको रक्षावरण गर्ने गरी सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी योजनाहरूको विकास प्रगतिशिल रूपमा गरिनेछ र निजहरू विरुद्ध कुनै पनि भेदभाव नगरी यस्ता योजनाहरूको कार्यान्वयन गरिनेछ ।

धारा २५

१. सरकारहरूले सम्बन्धित जनताहरूलाई पर्याप्त स्वास्थ्य सेवाहरू उपलब्ध भएको सुनिश्चित गर्ने वा निजहरूले शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम उपलब्ध स्तर उपभोग गर्न सक्ने गरी निजहरूको आफ्नै जिम्मेवारी र नियन्त्रण अन्तर्गत यस्ता सेवाहरू तय गरी उपलब्ध गराउन निजहरूलाई स्रोतहरू उपलब्ध गराउनेछन् ।
२. स्वास्थ्य सेवाहरू सम्भव भएसम्म समुदायमा आधारित हुनेछन् । सम्बन्धित जनताहरूको सहयोगमा यस्ता सेवाहरूको तर्जुमा गरी संचालन गरिनेछ र यस्ता सेवाहरूले निजहरूको आर्थिक, भौगोलिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्था तथा निजहरूको निरोधात्मक हेरचाह, उपचारात्मक अभ्यास र औषधिलाई ध्यान दिनेछन् ।

३. स्वास्थ्य उपचार प्रणालीले स्थानीय समुदायका स्वास्थ्यकर्मीहरूको तालिम र रोजगारीलाई प्राथमिकता दिने र स्वास्थ्य उपचार सेवाका अन्य तहहरूसँग सफल सम्बन्ध कायम राख्दै प्राथमिक स्वास्थ्य सेवामा जोड दिनेछ ।
४. यस्ता स्वास्थ्य सेवाहरूको व्याख्या गर्दा मुलुकमा अपनाइएका अन्य सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक उपायहरूसँग समन्वय गरिनेछ ।

भाग ६

शिक्षा तथा संचार माध्यम

धारा २६

सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूलाई कम्तीमा राष्ट्रिय समुदायका अन्य जनतासँग समान आधारमा सबै तहमा शिक्षा हासिल गर्ने अवसर उपलब्ध भएको कुरा सुनिश्चित गर्न उपायहरू अपनाइनेछन् ।

धारा २७

१. सम्बन्धित जनताको लागि शैक्षिक कार्यक्रम र सेवाहरू त्यस्ता जनताका विशेष आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न निजहरूसँगको सहयोगमा विकास र कार्यान्वयन गरिनेछ र त्यस्ता कार्यक्रम र सेवाहरूले निजहरूको इतिहास, ज्ञान र प्रविधि, मूल्य प्रणाली (भ्यालु सिष्टम) र उत्तरोत्तर सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक आकांक्षाहरूलाई समेट्नेछन् ।
२. सक्षम अधिकारीले उपयुक्तता अनुसार यस्ता जनताका लागि यस्ता कार्यक्रमहरूको संचालनको लागि प्रगतिशील रूपमा जिम्मेवारी हस्तान्तरण

गर्ने उद्देश्यले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सम्बन्धित जनताका सदस्यहरूलाई तालिम दिइएको र त्यसमा निजहरूको संलग्नता रहेको सुनिश्चित गर्नेछन् ।

३. यसका अतिरिक्त सरकारहरूले आफ्नो शैक्षिक संस्था तथा सुविधाहरू स्थापित गर्ने यी जनताको अधिकारलाई मान्यता दिनेछन् । तर यस्ता संस्थाहरूले यी जनताहरूसँग परामर्श गरी सक्षम अधिकारीबाट स्थापित न्यूनतम मापदण्डहरू पूरा गरेको हुनुपर्दछ । यस प्रयोजनका लागि उपयुक्त स्रोतहरू उपलब्ध गराइनेछ ।

धारा २८

१. सम्बन्धित जनताका बालबालिकालाई व्यवहारिक भएसम्म निजहरूको आफ्नै मातृभाषा वा निजहरूको समूहबाट सबभन्दा बढी बोलिने भाषामा पढ्न र लेख्न सिकाइनेछ । यो व्यवहारिक नभएमा, सक्षम अधिकारीहरूले यो उद्देश्य हासिल गर्ने उपायहरू अपनाउने अभिप्रायले यस्ता जनतासँग परामर्श गर्नेछन् ।
२. यी जनतालाई मुलुकको राष्ट्रिय भाषा वा मुलुकको कुनै एक औपचारिक भाषामा सहज ढंगले बोल्न अवसर प्राप्त भएको कुरा सुनिश्चित गर्न पर्याप्त उपायहरू अपनाइनेछन् ।
३. सम्बन्धित जनताका मातृभाषाको संरक्षण, विकास र अभ्यास तथा प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू अपनाइनेछन् ।

धारा २९

निजहरूको आफ्नै समुदायमा र राष्ट्रिय समुदायमा पूर्ण रूपले तथा समान आधारमा सहभागी हुन सम्बन्धित जनताका बालबालिकालाई सहयोग गर्ने सामान्य ज्ञान र सीप उपलब्ध गराउनु नै यी जनताका लागि शिक्षाको लक्ष्य हुनेछ ।

धारा ३०

१. सरकारहरूले सम्बन्धित जनताको परम्परा र सँस्कृति अनुरूपका उपायहरूद्वारा तथा खासगरी श्रम, आर्थिक अबसर, शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी कुराहरू, सामाजिक कल्याण सम्बन्धी निजहरूका अधिकार तथा कर्तव्यहरू र यस महासन्धिबाट निसृत निजहरूका अधिकारहरूका सम्बन्धमा निजहरूलाई जानकारी गराउने उपायहरू अपनाउनेछन् ।
२. आवश्यक भएमा लिखित अनुवादको माध्यमबाट तथा यस्ता जनताका भाषाहरूमा आम संचारको प्रयोग मार्फत यो कार्य गरिनेछ ।

धारा ३१

राष्ट्रिय समुदायका सबै समूहहरू र खासगरी सम्बन्धित जनतासँग निकटतम प्रत्यक्ष सम्पर्क भएका समूहहरूबीच यस्ता समूहहरूले यी जनताका सम्बन्धमा राखसक्ने पूर्वाग्रहहरू उन्मुलन गर्ने उद्देश्यले शैक्षिक उपायहरू अपनाइने छ । इतिहासका पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीहरूले यस्ता जनताका समाज तथा

संस्कृतिहरूको स्वच्छ, यथार्थपरक र जानकारीमूलक तस्वीर उपलब्ध गराएको सुनिश्चित गर्ने प्रयत्न गरिनेछ ।

भाग ७

सीमा वारपारको सम्पर्क र सहयोग

धारा ३२

आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, आध्यात्मिक र वातावरणीय क्षेत्रहरूमा गरिने क्रियाकलापहरू लगायतका क्षेत्रमा सीमा वारिपारिका आदिवासी तथा जनजातिहरू बीचको सम्पर्क र सहयोग सहज बनाउन सरकारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरू समेतका उपयुक्त उपायहरू अपनाउने छन् ।

भाग ८

प्रशासन

धारा ३३

१. यस महासन्धिमा समेटिएका कुराहरूको लागि जिम्मेवार सरकारी अधिकारीले सम्बन्धित जनतालाई प्रभाव पार्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने विद्यमान निकायहरू वा अन्य उपयुक्त संयन्त्रहरूले त्यस्ता निकाय र संयन्त्रलाई सुम्पिएका कामहरू उपयुक्त किसिमले सम्पन्न गर्न आवश्यक साधन त्यस्ता निकाय र संयन्त्रमा रहेको कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् ।
२. यस्ता कार्यक्रमहरूमा देहायका कुराहरू समावेश हुनेछन् ।

- (क) सम्बन्धित जनताको सहयोगमा यस महासन्धिमा व्यवस्था भएका उपायहरूको लागि योजना तर्जुमा, समन्वय, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन गर्ने,
- (ख) सम्बन्धित जनताको सहयोगमा सक्षम निकायहरू समक्ष कानुनी तथा अन्य उपायहरू प्रस्ताव गर्ने र अपनाइएका उपायहरूको प्रयोगको सुपरीवेक्षण गर्ने ।

भाग ९

सामान्य प्रावधानहरू

धारा ३४

प्रत्येक मुलुकको विशिष्ट अवस्थाहरूलाई दृष्टिगत गर्दै यस महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्ने उपायहरूको प्रकृति र क्षेत्र लचिलो किसिमले निर्धारण गरिनेछ ।

धारा ३५

यस महासन्धिको व्यवस्थाहरूको प्रयोगले अन्य महासन्धि तथा सिफारिश, अन्तर्राष्ट्रिय लिखत, सन्धि वा राष्ट्रिय कानून, निर्णय, परम्परा वा सम्झौताहरू बमोजिम जनताका अधिकार तथा लाभहरू उपर प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैन ।

भाग १०

अन्तिम प्रावधानहरू

धारा ३६

यस महासन्धिले आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी महासन्धि, १९५७ लाई संशोधन गरेको छ ।

धारा ३७

यो महासन्धिको अनुमोदन गरिएको औपचारिक लिखत दर्ता गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशक समक्ष पठाइने छ ।

धारा ३८

१. महानिर्देशक समक्ष अनुमोदनको लिखत दर्ता गराएका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका सदस्यहरूको हकमा मात्र यो महासन्धि बन्धनकारी हुनेछ ।
२. महानिर्देशक समक्ष दुई सदस्यहरूको अनुमोदनको लिखत दर्ता भएको मितिले बाह्र महिनादेखि यो महासन्धि प्रारम्भ हुनेछ ।
३. त्यसपछि, यो महासन्धिको अनुमोदनको लिखत दर्ता गराउने सदस्यको हकमा त्यसरी दर्ता गराएको मितिले बाह्र महिनापछि प्रारम्भ हुनेछ ।

धारा ३९

१. यो महासन्धिको अनुमोदन गरेको सदस्यले यो महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिले शुरुको दश वर्ष समाप्त भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशक समक्ष दर्ताको लागि सूचना प्रेषण गरी यो महासन्धि परित्याग गर्न सक्नेछ । त्यसरी गरिएको परित्याग सूचना दर्ता भएको मितिले एक वर्षसम्म लागू हुनेछैन ।
२. यो महासन्धि अनुमोदन गर्ने र यस धारामा व्यवस्था भए बमोजिमको परित्यागको अधिकार अघिल्लो प्रकरणमा उल्लिखित दश वर्षको अवधि

समाप्त भएपछिको वर्षभित्र प्रयोग नगर्ने प्रत्येक सदस्यको हकमा यो महासन्धि दश वर्षको अर्को अवधिसम्म बन्धनकारी हुनेछ र त्यसपछि त्यस्तो सदस्यले यस धारामा उल्लिखित शर्तहरू अन्तर्गत दश वर्षको प्रत्येक अवधि समाप्त भएपछि यो महासन्धि परित्याग गर्न सक्नेछ ।

धारा ४०

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको महानिर्देशकले संगठनका सदस्यहरूले सम्प्रेषण गरेका सबै अनुमोदन र परित्यागहरूको दर्ताको सूचना अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका सबै सदस्यहरूलाई दिनेछ ।
२. महानिर्देशकले संगठनका सदस्यहरूलाई निज समक्ष पठाइएको दोस्रो अनुमोदनको दर्ताको जानकारी दिँदा सो मितिसम्म यो महासन्धि लागू हुने कुरामा संगठनका सदस्यहरूको ध्यानाकर्षण गराउनेछ ।

धारा ४१

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयका महानिर्देशकले यस अधिका धाराहरूको व्यवस्था बमोजिम आफू समक्ष दर्ता भएका अनुमोदनहरू र परित्यागका सबै कार्यहरूको सम्पूर्ण विवरण दर्ताको लागि संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्रको धारा १०२ अनुसार संयुक्त राष्ट्र संघको महासचिवलाई दिनेछ ।

धारा ४२

आफूले आवश्यक ठानेका बखत अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको संचालक निकायले यस महासन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रतिवेदन महासम्मेलनमा प्रस्तुत गर्ने र यस

महासन्धिका आंशिक वा पूर्ण संशोधनको प्रश्न सम्मेलनको कार्यसूचीमा राख्न वाञ्छनीय भए वा नभएको एकिकन गर्नेछ ।

धारा ४३

१. सम्मेलनले यो महासन्धिलाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा संशोधन गरी नयाँ महासन्धि स्वीकार गरेमा, नयाँ महासन्धिले अन्यथा व्यवस्था गरेकोमा बाहेक,

(क) कुनै सदस्यबाट संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि अनुमोदन भएमा संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि प्रारम्भ हुँदाका बखत उपर्युक्त धारा ३९ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो महासन्धि तुरुन्तै विधिवत परित्याग गरिएको मानिनेछ ।

(ख) संशोधन गर्ने नयाँ महासन्धि प्रारम्भ भएको मितिदेखि यो महासन्धि सदस्यहरूबाट अनुमोदन हुनका लागि खुला रहने छैन ।

२. यो महासन्धि अनुमोदन गरेका तर संशोधन गर्ने महासन्धि अनुमोदन नगरेका सदस्यहरूको हकमा कुनै पनि अवस्थामा यो महासन्धि वर्तमान स्वरूप र अन्तरवस्तुमा नै लागू रहनेछ ।

धारा ४४

प्रस्तुत महासन्धिका अंग्रेजी र फ्रान्सिली भाषाका प्रतिहरू समान रूपमा आधिकारिक रहेका छन् ।